

Van elitaire architectuurgeschiedenis tot laagdrempelige omgevingszorg

Roland Blijdenstijn

Kortgeleden viel er een knalrood boek met de titel *Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling* op mijn deurmat. Het is het allerlaatste product van het rijksprogramma Belvedere, dat vanaf 1999 de monumentenzorg een nieuw elan heeft gegeven. Onder het pragmatische adagium ‘behoud door ontwikkeling’ is cultuurhistorie ingezet bij ruimtelijke interventies voor het “voortbestaan van oude gebouwen en structuren, het voortzetten van inrichtingsprincipes, en het voortbouwen op historische processen, in relatie met nieuwe gebruiksvormen”.¹ En dat niet met nieuwe belemmeringen en regels, maar door kennis, inspiratie en stimulering. In tien jaar tijd hebben honderden voorbeeldprojecten cultuurhistorie met argumenten en verleiding een positie gegeven in vernieuwingsopgaven. Nieuwe erfgoedopleidingen zijn opgezet voor meer praktijkgerichte en interdisciplinaire vaardigheden en om het gat te dichten tussen de onderzoeker en de ontwerper. Belvedere dreef mee op de groeiende behoefte aan identiteit, aan ruimtelijke kwaliteit en aan belevingswaarde. Met *De Canon van Nederland* werd in hapklare brokken onze geschiedenis als instrument voor onze nationale identiteit gepresenteerd. Vele regionale canons volgden elkaar op. Studies verschenen over de biografie van het landschap, over het DNA van de omgeving, over de genius loci van de plek. Cultuurhistorie werd daarbij ingezet als betekenisdrager van de leefomgeving. Na uitvinding van de prachtige term ‘verrommeling’ verscheen het programma *Mooi Nederland*, dat de afbrokkelende landschapsbeleving van de voortrazende automobilist met snelwegpanorama’s te lijf moest gaan. Het verleden is populairder dan ooit, met TV-programma’s als *Andere Tijden* of *Het Mooiste Pand van Nederland*, waarbij de kijker de keuze bepaalt. Laatst zagen we nog bij de *Wereld Draait Door* onze nationale bromberen Vincent en Maarten van Rossum het Utrechtse Hoog Catharijne afkraken als het lelijkste gebouw van Nederland.

Bouwkunst en actualiteit

Dat Utrechtse winkelcomplex werd tijdens mijn studie kunstgeschiedenis in de jaren zeventig gebouwd. Het vrolijke station van Van Ravesteyn en het prachtige Jugendstilgebouw De Utrecht moesten achtereenvolgens wijken voor deze betonwoestijn (afb. 1). Als gevolg van grootschalige ontwikkelingen, vele stadsdoorbraken en bijbehorende slooppartijen gin-

Afb. 1 Voorpagina van het boek van Juliette Roding, *'De Utrecht' een Nederlands voorbeeld van Art Nouveau-architectuur* uit 1977 (collectie auteur)

gen kunsthistorici toentertijd steeds vaker een rol spelen in het beheer van de gebouwde omgeving, bij de overheid of bij stedenbouwkundige bureau's. De architectenopleidingen waren nog geheel in de ban van het modernisme of hingen de Forumbeweging aan die uiteindelijk in de zogenaamde nieuwe truttigheid zou uitmonden. Monumentenzorg daarentegen was nog een rijksaanleggenheid, bestierd door adellijke dames en heren die bepaalden wat een beschermd monument was. Achter de statige gevel van het Kunsthistorisch Instituut aan de Drift 25 in Utrecht leerden we alles over de ontwerpen van de grote moderne architecten en schreven papers over ideologische kwesties. 'Architectural History as Social Science',² Palladio en Alberti stonden hoog op de agenda, maar niets werd onderwezen over de gebouwen en de stad om ons heen en wat daarvan valt af te lezen, nog minder over hoe wij de verworvenheden uit onze studie konden inzetten in de dagelijkse praktijk van bouwen en slopen (afb. 2).

Afb. 2 Utrecht, Drift 25, het voormalige gebouw van kunstgeschiedenis aan de Drift 25, voor de verbouwing tot Letterenbibliotheek (foto R. Stenvert, 1985)

Vanuit deze onvrede hebben Rob Dettingmeijer, Manya Rosier en ondergetekende toen de cursus *Bouwkunst & Actualiteit*³ ontwikkeld in een poging om tweedejaars studenten een bredere blik te gunnen op het gewone gebouw in de stedelijke structuur. Door bouwkundige tekeningen over het eigen gebouw aan de Drift te leren 'lezen' en door te analyseren hoe dit gebouw in de loop der tijd was ontstaan, moest studenten het besef bijgebracht worden dat architectuur vooral geen statisch gegeven was. Dat gebouwen niet alleen bestaan uit mooie gevels, maar dat zij door vaak eeuwenlang gebruik aan veranderingen onderhevig zijn. De hierdoor ontstane bouwsporen vertelden hun eigen verhaal en zouden daarom niet weggerestaureerd of naar een oudere toestand gereconstrueerd moeten worden, zoals toen nog niet zelden het geval was.

Andere in de opleiding nauwelijks belichte thema's betroffen de invloed op vorm en plaats van het gebouw in de omgeving en de veranderingen in tijd en ruimte van het stadsbeeld door regelgeving en andere gebeurtenissen anders dan alleen de vormwil van de briljante ontwerper. En tenslotte hebben wij

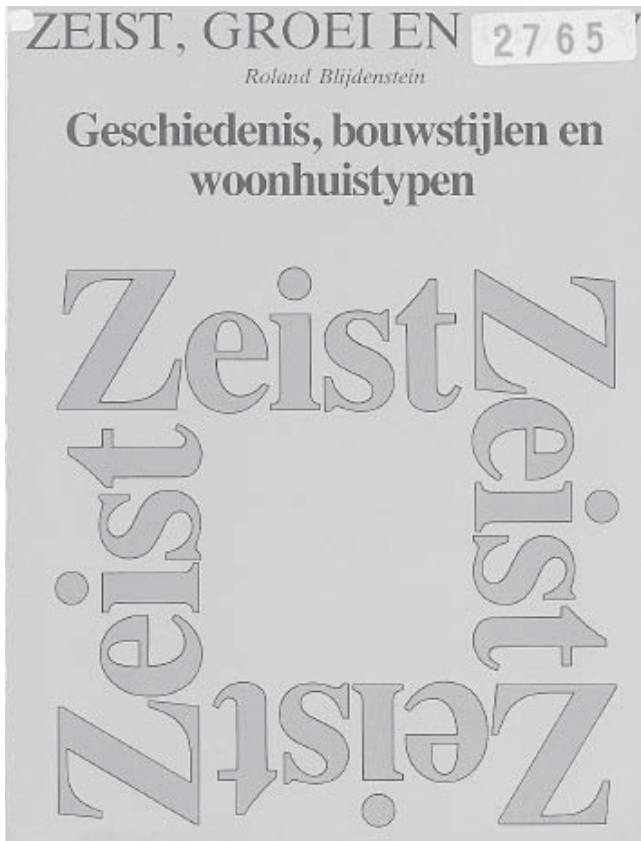
geprobeerd het spanningsveld tussen behoud en vernieuwing te laten analyseren aan de hand van de city-ontwikkeling in de historische binnenstad van Utrecht. Dit met het oog op de rol van de architectuurhistoricus in deze problematiek, het "liefst in nauwe samenwerking met andere disciplines", schreven wij in de inleiding. De cursus ontmoette nogal wat weerstand binnen het Instituut. Het was meer iets voor Delft, zo vond men.

Gebouwde omgeving en hun bewoners

Dertig jaar na dato is monumentenzorg schier onherkenbaar verbreed tot cultureel erfgoed, maar de genoemde thema's zijn nog steeds actueel, zij het in een andere context. De wollige, maar vaak ook zeer summier esthetische kwalificaties in de eerste redengevende omschrijvingen van monumenten en stads- en dorpsgezichten hebben begin jaren negentig, met de landelijke operaties Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en Monumenten Selectie Project (MSP), plaats gemaakt voor overmatig detaillistische beschrijvingen met waardebepalingen op basis van expliciete criteria. Zelfs scoringsmatrixen werden niet geschuwd in een poging de waardering een objectief, of ten minste een geobjectiveerd, karakter te geven. Twijfel rijst inmiddels over de overtuigingskracht van deze door een kleine groep deskundigen vastgestelde cultuurhistorische waarden. Zeker nu in de huidige tijd het comfortabele doel van deze als onaantastbaar gepresenteerde waarden, namelijk het registreren van beschermde monumenten, is weggevallen, wordt naarstig gezocht naar de maatschappelijke legitimatie van het erfgoedbehoud. Erfgoed is een economische factor geworden, een decor voor belevingswaarde en als onderdeel van de ruimtelijke kwaliteit. Inbreng van deze waarden impliceert ook een andere rol van de architectuurhistoricus in het spel met de ontwerper, opdrachtgever en ontwikkelaar.

Maar voorafgaand aan dat spel moet met overtuiging en gezag kennis over het cultuurgoed ingebracht worden. Kennis die ook werkelijk opgepakt gaat worden door de andere spelers, of actoren zoals ze inmiddels genoemd worden. De vraag daarbij is niet of de cultuurhoeder 'vuile handen' mag maken, maar tot waar zijn speelruimte rijkt in de belangenafweging en waar kansen voor cultuurhistorie gemaximaliseerd kunnen worden.

Kennis kenbaar maken, delen met gebruikers en bewoners en betrokkenheid stimuleren is onder de noemer van cultuurbezoek nu de toverformule van de deregulerende overheid die de aanpassing van monumentenlijsten heeft afgezworen. Het is al lang niet meer de rijksoverheid die in dit erfgoedbeleid het primaat heeft. Het waren vooral de gemeenten en wat later de provincies die gingen voorlopen op dit aspect, met het argument dat ze dichterbij de burgers zouden staan. Onder druk van inwoners, die bezorgd waren over de grootschalige sloop en stadsvernieuwing, begonnen eind jaren zeventig middelgrote gemeenten met het opzetten van een eigen monumentenbeleid. Na mijn studie kon ik in 1980 aan de slag bij de gemeente Zeist, die als een van de eerste in de Provincie Utrecht opdracht gaf voor een monumenteninventarisatie.

Afb. 3 Voorpagina van deel 1 van *Zeist, Groei en bouw: Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen* uit 1983 (collectie auteur)

Archiefonderzoek leverde dermate boeiend materiaal over deze forenzengemeente op dat ik, dankzij een vooruitstrevend hoofd van de afdeling stedenbouw, in staat werd gesteld hierover een publicatie te maken: de zesdelige serie *Zeist, groei en bouw* (afb. 3).⁴ Niet zozeer de beschrijvingen zelf, maar wat tegenwoordig het verhaal erachter genoemd wordt, was voor vele inwoners een 'eye-opener' over hun wijken, buitenplaatsen en de huizen. Dit leidde toentertijd tot een uitgebreide monumentenlijst, waar de gemeente nu nog gemengde gevoelens over heeft. Onder provinciale vlag kon ik deze serie per gemeente voortzetten en het vervolg uitbesteden aan de Stichting Publicaties Oud-Utrecht. Onlangs is deel 36 (gemeente Vianen) gepresenteerd (afb. 4). Met het nog te verschijnen deel over Rhenen en een nieuwe uitgave over Zeist is de cirkel rond en de gehele provincie Utrecht gedekt.

Deze publicaties waren een effectief middel om bescherming te laten beginnen met bewustwording door kennisontsluiting. Ondanks alle nieuwe digitale media (websites, google maps) liggen deze boekjes standaard op de adviestafels van de gemeentelijke monumentencommissies.

Cultuurlandschap

Met 60.000 rijksmonumenten en 40.000 gemeentelijke monumenten zijn we langzamerhand uitbeschermd, zo is nu de

Afb. 4 Voorpagina van het deel *Vianen* van de serie *Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht* uit 2010 (collectie auteur)

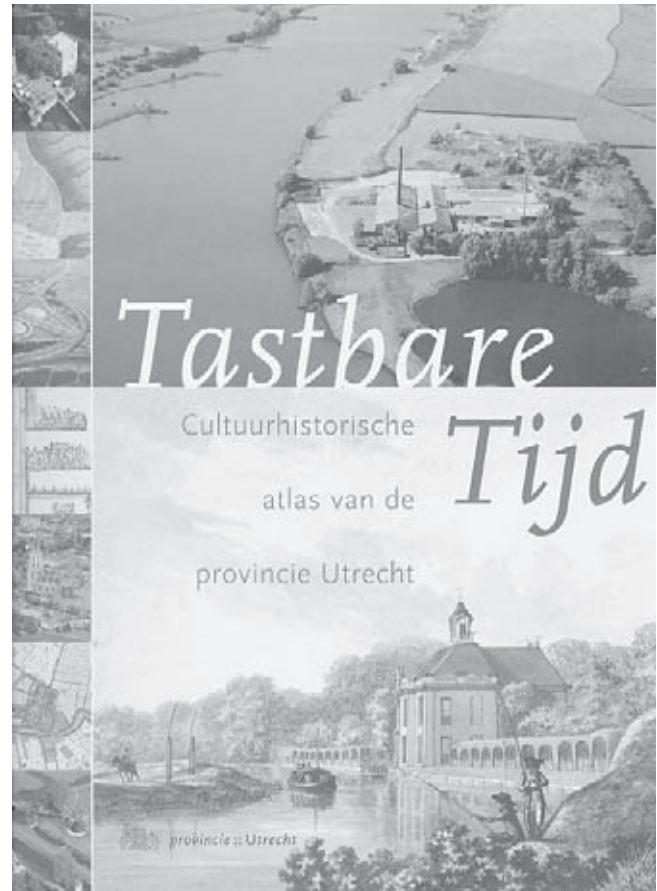
gedachte. Al enkele jaren is bescherming van rijksmonumenten effectief stopgezet. Een top 100-lijst voor wederopbouwmonumenten kon er nog net af. Niet alleen het gebouw zelf heeft geen prioriteit meer, ook het gebouw in zijn context schijnen we inmiddels te hebben gehad, zoals te lezen valt in de recente *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (november 2009) over de bijna weggeschreven beschermde stads- en dorpsgezichten. Het gaat nu om het gehele cultuurlandschap zelf, waarbij het accent is komen te liggen op de gebiedsgerichte monumentenzorg. Minder sectorale regelgeving achteraf en meer generieke borging vooraf is het devies voor de moderne monumentenzorg. Gemeenten moeten nu bij het opstellen van bestemmingsplannen een cultuurhistorische analyse maken van het plangebied en de aangetroffen waarden gaan borgen via de ruimtelijke ordening. Bovenliggende structuurvisies moeten de gemeenten hierop gaan sturen. Gestart is met het opstellen van een Rijksstructuurvisie cultuurhistorie voor het veiligstellen van het nationale belang. Met de verbreding van de monumentenzorg tot feitelijk de gehele leefomgeving en door het behoud ervan onderdeel te laten uitmaken van een integrale afweging, slaat de onzekerheid toe. Grenzen tussen de onderzoeksdisciplines archeologie, historische (steden)bouw en historische geografie zijn aan het vervagen, sterker nog, zij hebben elkaar nodig om het

cultuurlandschap in al haar facetten kenbaar te maken. In de universitaire wereld was het Guus Borger die dat als één van de eersten heeft onderkend met zijn interdisciplinaire studie over het Groene Hart als inzet voor het behoud van zijn cultuurhistorische waarden.⁵ Nu de sectorale bescherming minder populair is, wordt het des te belangrijker om de geconstateerde cultuurhistorische waarden overtuigend te presenteren en inzetbaar, operationeel te maken. Deze noodzaak dringt zich nog meer op vanwege de tendens om erfgoedbeleid te reduceren tot belevingsbeleid: de bevolking moet met referenda, blogs of twitters gaan uitmaken wat wel of niet van belang is, op basis waarvan ‘gedragen’ beleid wordt gemaakt. Zelfs deskundigen doen daar vrolijk aan mee door te twijfelen of erfgoed wel intrinsieke waarden bezit.⁶ Cultuurhistorie is populairder dan ooit als decor voor de omgevingsbeleving en als verkoopargument van nieuwbouwplannen. En bij de nieuwe en druk bezochte erfgoedstudies wordt cultuurhistorie geleerd als ‘het verhaal erachter’. Maar waar blijft de (wetenschappelijke) informatiewaarde van ons erfgoed als argument voor behoud? En waar blijven de kunsthistorici? Als beleidsmedewerker cultureel erfgoed bij de provincie Utrecht zie ik ze niet, wel de (landschaps)ontwerpers die door hun visuele analysevaardigheden de opdrachten krijgen, vaak met mooie plaatjes maar met belabberde teksten als resultaat

Ruimtebeslag en tijdsdiepte

Inmiddels is al een heel scala aan instrumenten ontwikkeld die cultuurhistorie in de hoofden en de harten van de plannen- en beleidsmakers moet brengen: beeldkwaliteitsplannen, landschapsumgevingsplannen, ontwerphandreikingen, kwaliteitsgidsen, cultuurhistorische verkenningen, effectrapportages en cultuurconvenanten. Hun invloed varieert van inspireren en richting geven tot normen stellen.

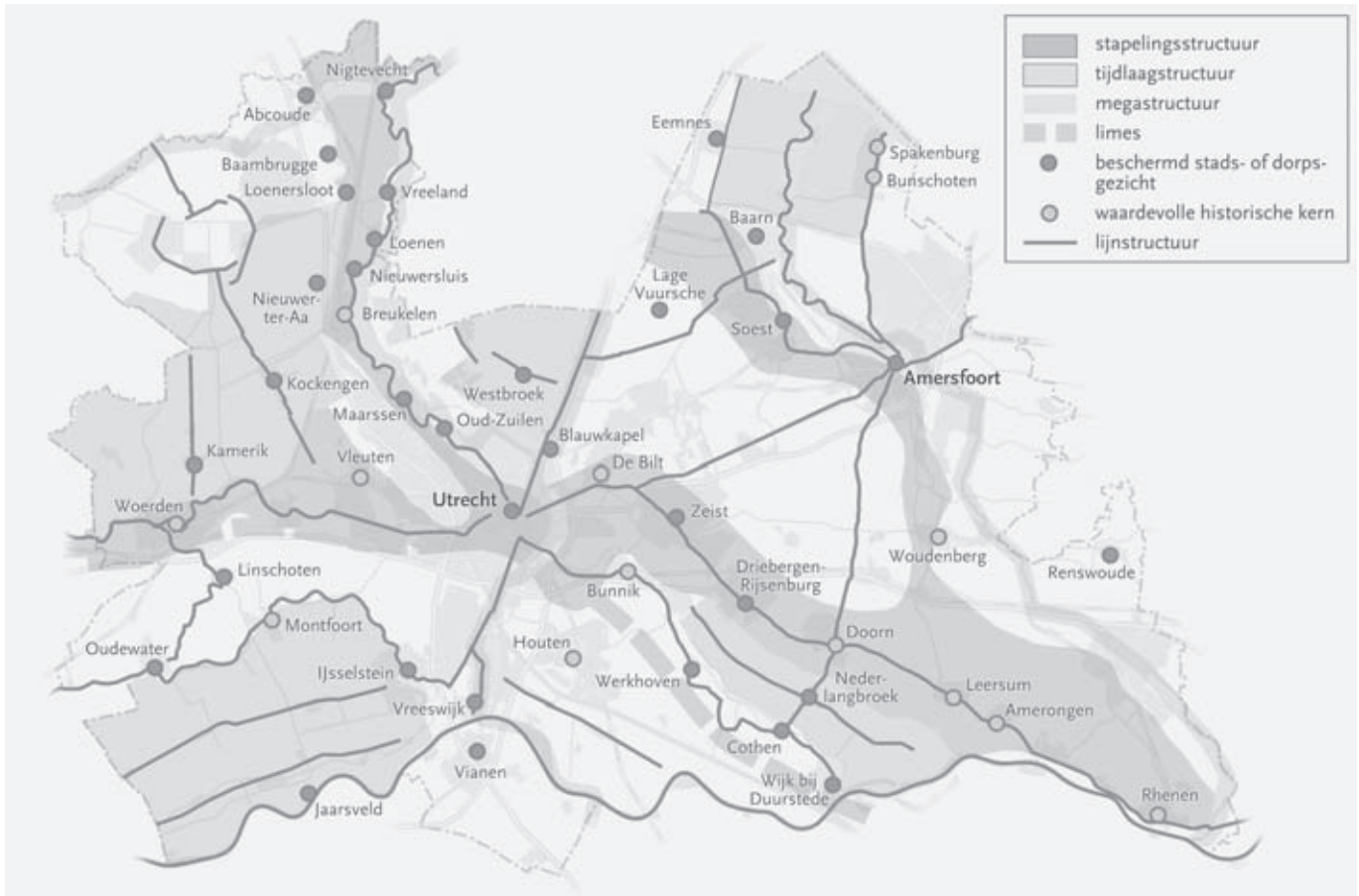
Door accentverschuiving naar het cultuurlandschap zijn het de provincies die het voortouw nemen in de nieuwe gebiedsgerichte monumentenzorg. Al voor de vaststelling van de Belvedere-gebieden zijn zij midden jaren negentig begonnen met het opzetten van cultuurhistorische waardenkaarten en cultuurhistorische hoofdstructuren. Met Utrecht zijn Zuid-Holland en Noord-Brabant de eersten die een dergelijk instrument hebben ontwikkeld als onderlegger voor hun streekplan. Voor de provincie Utrecht is de cultuurhistorische hoofdstructuur voortgekomen uit de opbouw van een website, waar zo'n 12.000 cultuurhistorische elementen zijn ontsloten (www.provincie-utrecht.nl/chat). De ruimte en tijd dimensies van het fysieke Utrechtse erfgoed heeft de afdeling cultureel erfgoed van de provincie Utrecht gestructureerd in tien historisch-geografisch samenhangende deelgebieden met voor ieder gebied een beschrijving van de belangrijkste landschapsvormende functies en hun kenmerken per tijdlaag. Per deelgebied zijn kaarten gemaakt waarop de transformaties in de vijf tijdlagen te volgen zijn. Per tijdlaag is het accent gelegd op de dan meest dominerende samenhangen, bijvoorbeeld de aanleg van de grote buitenplaatsen in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan grotere systemen als de verdedigingslijnen

Afb. 5 Voorpagina van *Tastbare Tijd* uit 2005 (collectie auteur)

zijn aparte hoofdstukken gewijd, ook omdat deze lijnes speerpunten zijn van het erfgoedbeleid van de provincie Utrecht. Door stapeling van de per tijd geformuleerde kenmerken, vooral langs vervoersassen, of door accentlegging op een dominante tijdlaag, zoals de middeleeuwse verkavelingen in het Groene Hart, hebben we, met inachtneming van de huidige en te verwachten dynamiek, sturingsgebieden onderscheiden waar cultuurhistorie mede leidend is bij nieuwe ontwikkelingen. Deze zijn in het streekplan, nu omgezet in een structuurvisie, gekomen waarmee de cultuurhistorie op bovenlokaal niveau is geborgd. In plaats van de gebruikelijke waardering in gradaties hebben we gekozen voor verschillen in schaalniveau's van provinciale systemen, regionale structuren en locale objecten. De website bleek door de inzoommogelijkheden hiervoor het beste medium.

Eigenlijk van veel grotere invloed dan de website is de publicatie *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht* (afb. 5).⁷ Tot onze verbazing bleek dit als publieksboek gretige aftrek te vinden (nu 12.000 exemplaren verkocht) en veelvuldig bij ruimtelijke plannen door ontwerpers geciteerd te worden (afb. 6). Als overheidsuitgave heeft het een status verworven die niet zozeer door regelgeving is afgedwongen, maar door inhoudelijk gezag en door verbeeldende verleiding. De atlas is inmiddels online te raadplegen

Afb. 6 Voorbeeld van een gebiedsanalyse uit het boek *Tastbare Tijd* van het deelgebied De Vecht in de periode 1900-2000 (collectie auteur)

(<http://geo.provincie-utrecht.nl/publiek/cultuurhistorie/index.html>). Daarin ligt naar mijn overtuiging de bijdrage die de cultuurhistoricus aan het erfgoedbehoud kan leveren. Het is een uitdaging voor de academische wereld om het inhoudelijk argument kenbaar te maken bij interventieprocessen van ons cultureel erfgoed.

ment, *essaybundel*, uitgave projectbureau Belvedere, Utrecht november 2009, 29-39.

⁷ Roland Blijdenstijn, *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht 2005.

Noten

- ¹ Machteld Linssen en Peter Paul Witsen (red.), *Belvedere.nu. Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling*, Utrecht 2009, 9.
- ² Rob Dettingmeijer, Wessel Reinink en Juliette Roding (red.), *Architectural History and Social Science*, Utrecht 1978.
- ³ Roland Blijdenstein, Rob Dettingmeier en Manya Rosier, *Bouwkunst en Actualiteit*, Utrecht 1979.
- ⁴ Roland Blijdenstein, *Zeist, Groei en bouw: Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen*, Zeist 1983-1984 (zes delen).
- ⁵ Guus J. Borger (red.), *Cultuurhistorie in het Groene Hart. Een overzicht en een waarderingskaart*, Amsterdam 1996.
- ⁶ Martijn Duineveld, 'Als de goudprijs hoog genoeg is, wordt het oude sieraad snel omgesmolten', in: *Het cultuurhistorische argu-*